

Dr. Frisnyák Sándor

Magyarország történeti földrajza

Tankönyvkiadó, Budapest 1990

Hazánk a korai feudalizmus idején

(10–13. század)

A magyar nép kialakulása, vándorlása, majd megtelepülése az *erdős-sztyepp* zónához kötődik. A Kárpát-medence földrajzi környezete, a medencesíkság és -domság erdős-sztyepp növényzete, klímája és vízellátottsága kedvező volt a magyarság korábbi *pásztorkodó-földművelő* életmódjának folytatásához.

A Kárpát-medence mint közép-európai nagytájsoport (= megarégió) alapvetően két részre tagolható, a *központi medencékre* és az 1500 km hosszú és 150–200 km széles *hegységkeretre*.¹ A Kárpát- (vagy Közép-Duna-) medence belső süllyedékterületeit – az Alföldet, a Kisalföldet és az Erdélyi-medencét – a Dunántúli-középhegység és az Erdélyi-választóhegység különíti el. *A honfoglalás és az Árpád-kori Magyarország az egész földrajzi egységre (= 325 000 km²) kiterjedt, de kezdetben csak a sík-, halom- és dombvidéki tájak gazdasági birtokbavételére törekedtek.* A kárpáti hegységkeret klímazonális bükk- és fenyőerdő övezete, a magasra emelkedő szikla- és mezőhavasokkal (Tátrák, Fátrák, Radnai-havasok, Erdélyi-havasok) a honfoglalás után még sokáig *lakatlan* maradt.

A Kárpát-medencében a magyarok honfoglalása előtt különböző népek éltek. Benépesülését az alsó paleolittól, i. e. 350 000-tól lehet nyomon követni (Vértesszőlős és Buda). Az első ősembercsoport a mészkőhegységek barlangjaiban és kőfülkéiben élt (pl. Bükkvidék). A későbbi őstársadalmak a löszplatókat és -síkságokat, a folyómenti teraszfelszíneket, a medenceperemi és belső-alföldi hordalékkúpokat szállták meg. *Kogutowicz K.* ezeket a magasabb, az árterek felé emelkedő felszíneket „*ősi települési szintek*”-nek nevezte. A neolitikus ember a domb- és középhegységi tájakon 300 m-ig, a bronzkoriak 400 m fölé telepedtek. *Az archeológiai leletek azt bizonyítják, hogy a Kárpát-medence az őskőkortól a honfoglalásig egyre sűrűbben lakott terület.*²

A Kárpát-medencében megtelepült népek környezetátalakító tevékenységét a szubboreális és szubatlati fázistól, az i. e. 3000-tól számíthatjuk. A neolitikumban

¹. A Kárpátok részletes természetföldrajzi leírását a Kontinensek földrajza I. köt. (szerk. dr. Futó József) tartalmazza.

². Hahn Gy. szerint a mai országterületen eddig 200 millió ember élt.

1. táblázat

A magyar nép őshazái és a honfoglalás*

	1. Magyar őshaza	2. Magna Hungaria (Baskíria)	3. Levédia	4. Etelköz	5. Kárpát-medence
Idő	kb. i. e. I. évezred- i. e. 500 – 550	i. e. 500 – 550-től 8. sz. középig	kb. 750-től 840 – 850-ig	kb. 850 – 895	honfoglalás 895 – 902
Földrajzi környezet	a Nyugat-Szibériai alföld, a Tobol és az Isim vidéke, nyílt és erdősztyepp és sztyepp	a Volga, a Káma és a Belaja között, erdősztyepp	a Don, Donyec és a Meotisz-(Azovi-) tenger között sztyepp	a Dnyeper, Dnyeszter, Bug és Szeret folyók vidéke-Folyóköz területén erdősztyepp	erdős hegységkeret, a medencesíkságokon erdősztyepp és sztyepp
Társadalmi-gazdasági viszonyok	a magyarok és (később az Ob vidékére vándorló) ugorok különválása, legeltető állattenyésztés, földművelés, vadászat (északon) és halászat	törzsi szervezet, a vagyoni különbségek fokozódása	kazár birodalom fennhatósága alatt	erősödött a törzsek egysége (központi hatalom, vérszerződés), a sztyeppén állattenyésztés, a folyók mellett földművelés, halászat	kb. 400 – 500 000 honfoglaló, őslakók kb. 200 – 500 000 félnomád állattenyésztés és földművelés
Településmód	jurttatepülések, földművelési góccokban aprófalvak	jurttatepülések, földművelő mikrotelepülések	folyók mellett földműveléses falvak, sztyeppéken jurta	téli és nyári szállás, jurta	téli és nyári szállás: állandó és mobil (sátor-) települések
Interetnikus kapcsolatok	szarmaták, szkíták	volgai bolgárok és törökök	onogurok, török, alán és más sztyeppi népek	keleti szlávok	avarok, szlávok és egyéb népmaradványok

* A szerző(k) megjelölése nélkül közölt táblázatokat és ábrákat Frisnyák S. szerkesztette

2. táblázat

Magyarország fontosabb régészeti lelőhelyei
(Benépesülés a honfoglalás előtt)

Kor	Idő	Fontosabb lelőhelyek hazánk mai területén
kőkorok	<i>paleolitikum</i> (őskőkor)	i. e. 2 000 000 – 8000 <i>Vértesszőlős</i> (i. e. 350 000), Arka (Zempléni-hg.), Buda, Bükk hg. (Istállóskői-, Subalyuk-, Szeletabarlang), Érd, Szeged (Óthalom), Tata
	<i>mezolitikum</i> (középső kőkor)	i. e. 8000 – 5500 Eger, Korlát (Zempléni-hg.)
	<i>neolitikum</i> (újőkőkor)	i. e. 5500 – 3400 Aszód, Bodrogkeresztúr, Bicske, Debrecen, Győr, Hódmezővásárhely, Méhtelek, Pécsvárad, Polgár, Szentes, Szegvár, Szolnok, Tokaj
fémkorok	<i>rézkor</i>	i. e. 3400 – 1900 Bodrogkeresztúr, Budakalász, Fényeslitke, Hatvan, Pécel, Pécs, Sopron, Székely, Szigetszentmiklós, Tiszadob, Tiszaluc, Tiszaug, Zalavár
	<i>bronzkor</i>	i. e. 1900 – 800 Alpár, Békés, Bodrogkeresztúr, Csabrendek, Demecser, Gáva, Muhi, Rétközberencs, Sághegy, Somlóvásárhely, Somogyvár, Sopron, Tápiószéle, Velem, Veszprém
	<i>vaskor</i>	i. e. 800-tól időszámításunk kezdetéig Almásfüzitő, Békéscsaba, Gyöngyös, Lábatlan, Mezőcsát, Pécs, Szabadszállás, Törökszentmiklós, Zöldhalompusztá
<i>római kor</i>	1–4. század	Fenekpuszta, Győr, Óbuda, Pécs, Pentele, Százhalombatta, Szombathely, Tác, Visegrád
<i>népvándorlás kora</i>	5–9. század	Alföld, Dunántúl, Kisalföld

az antropogén hatások még lokális jelenségek voltak, az őstáj átformálása csak a későbbi korokban gyorsult fel. A rézkortól a vas- és római korig az alföldek peremén kibontakozó földművelés és állattenyésztés területei mindinkább növekedtek; majd összefüggő *kulturpusztává* fejlődtek. A földművelés és állattenyésztés az erdő rovására terjeszkedett. Az irtásföldeken megindult a talajerózió, és az antropogén hatásra ismét mozgásba lendült a futóhomok.

Az ősi kultúrák eredményeit – köztük a rómaiak pannóniai és dáciai (erdélyi) alkotásait – a népvándorlás hullámai az 5–9. században többé-kevésbé megsemmisítették.

A Kárpát-medence kulturtájainak megteremtése és fejlesztése a magyarság és a vele együtt élő etnikumok nagy alkotásaként értékelhető.

Az éghajlat mint a társadalmi termelés természeti feltételrendszerének része, a honfoglalás óta lényegesen nem változott (a hőmérséklet- és csapadékértékek alig tértek el a maiktól).

A 25–50 éves időszakra számított évi középhőmérséklet kb. 1–1,5 °C-kal ingadozhatott. A csapadék ingadozása nem haladta meg a 8–10%-ot. A 16. századtól kezdődő lehűlés, az ún. kis jégkorszak a 19. századig tartott, és hazánk hőmérséklet-járásában is jelentkezett. A Kárpát-medence egész területére számítva az éves csapadék mennyisége az elmúlt száz évben csekély mértékű (0,2–0,7 mm/év) csökkenést mutat.

A honfoglaló magyarság szállásterülete a belső medencerendszer sík- és dombvidékeire, az ország 2/3-a részére (220 000 km²-re) terjed ki. A 10–11. századi élettér, az oikuméné megközelítően azonos a lösz és a tölgyerdők elterjedésével, továbbá a 600 mm-es izohiétával határolt területekkel. A honfoglaló ősök gazdasági tevékenysége – a nagyállattartó és földművelő életforma – szempontjából az amfibikus (váltakozóan nedves-száraz) árterek és ezek ellenpólusai, a néhány méterrel magasabb ármentes szintek érintkezési zónája volt a legjelentősebb.

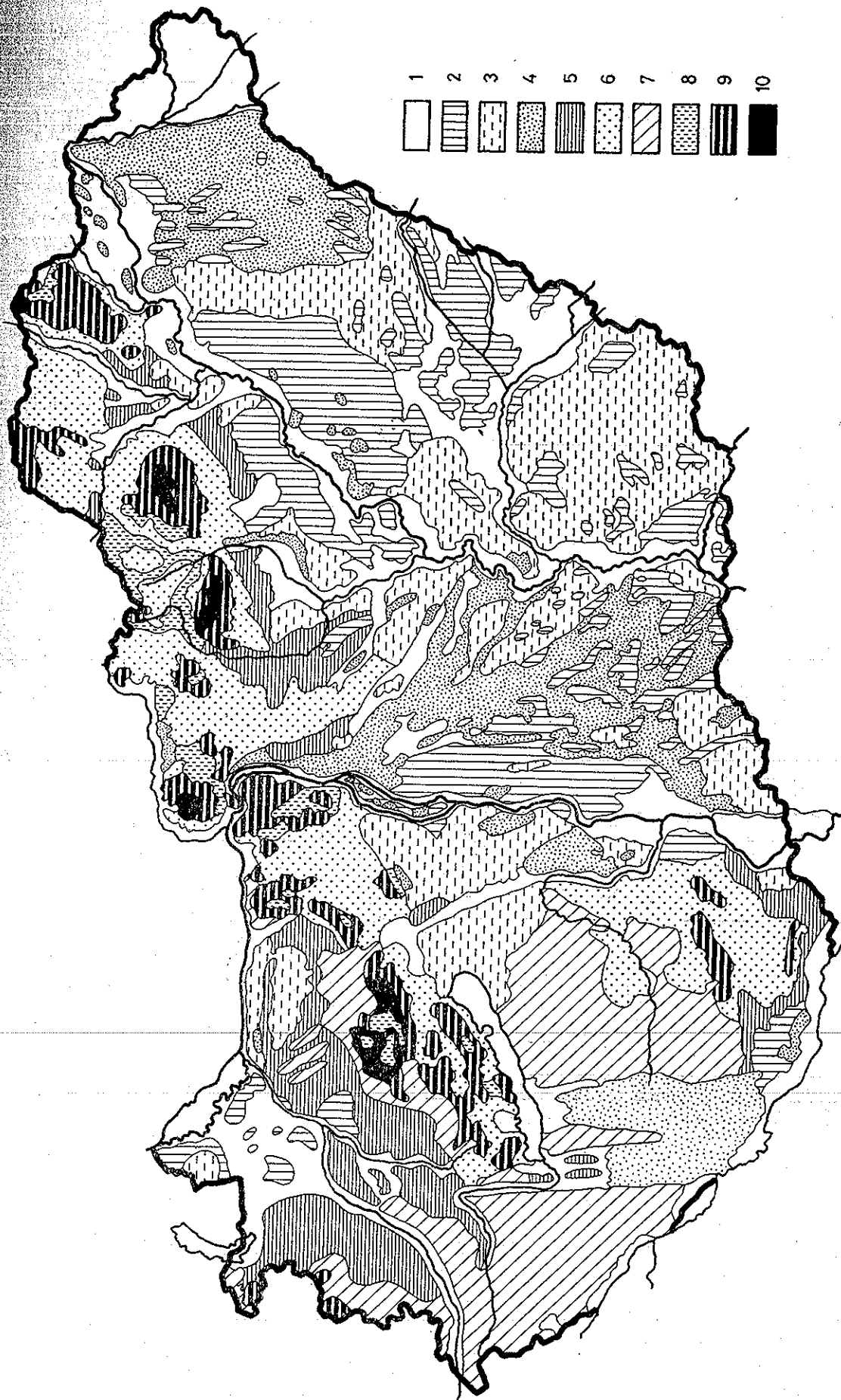
A történelmi Magyarország 1/8-a, a mai országterület 1/4-e volt ártér, állandóan vagy időszakosan elöntött területekkel.

A láp- és mocsárvilág a feudális kori mezőgazdálkodás egyik jellemző ökológiai típusát alkotta (pl. a Hanság-medence, a Rábaköz, a Balaton környéki berkek, a Sió völgye, a Dunamenti-síkság jelentős területei, a Sárköz, a Dráva-mellék, a Felső-

3. táblázat

Az alföldi árterek állandóan és időszakosan vízzel borított területei az ármentesítés előtt

	Állandóan vízzel borított terület [alacsony ártér] (méter)	Időszakosan vízzel borított terület [magas ártér] (méter)	Ármentes szint (méter)
Szatmári-síkság	114–116	117–118	119 felett
Beregi-síkság	103–105	106–108	109 felett
Bodrogköz	95–97	98–99	100 felett
Rétköz	93–96	97–99	100 felett
Taktaköz	91–93	94–96	97 felett
Nagy-Sárrét	30–82	83–84	85 felett
Kis-Sárrét	30–82	83–84	85 felett
Közép-Tiszavidék	81–83	84–86	87 felett
Alsó-Tiszavidék	76–78	80–82	83 felett
Solti-síkság	93–95	96–98	99 felett
Kalocsai-síkság	88–90	91–93	94 felett
Sárköz	86–89	90–92	93 felett
Ormánság	83–84	85–86	87 felett

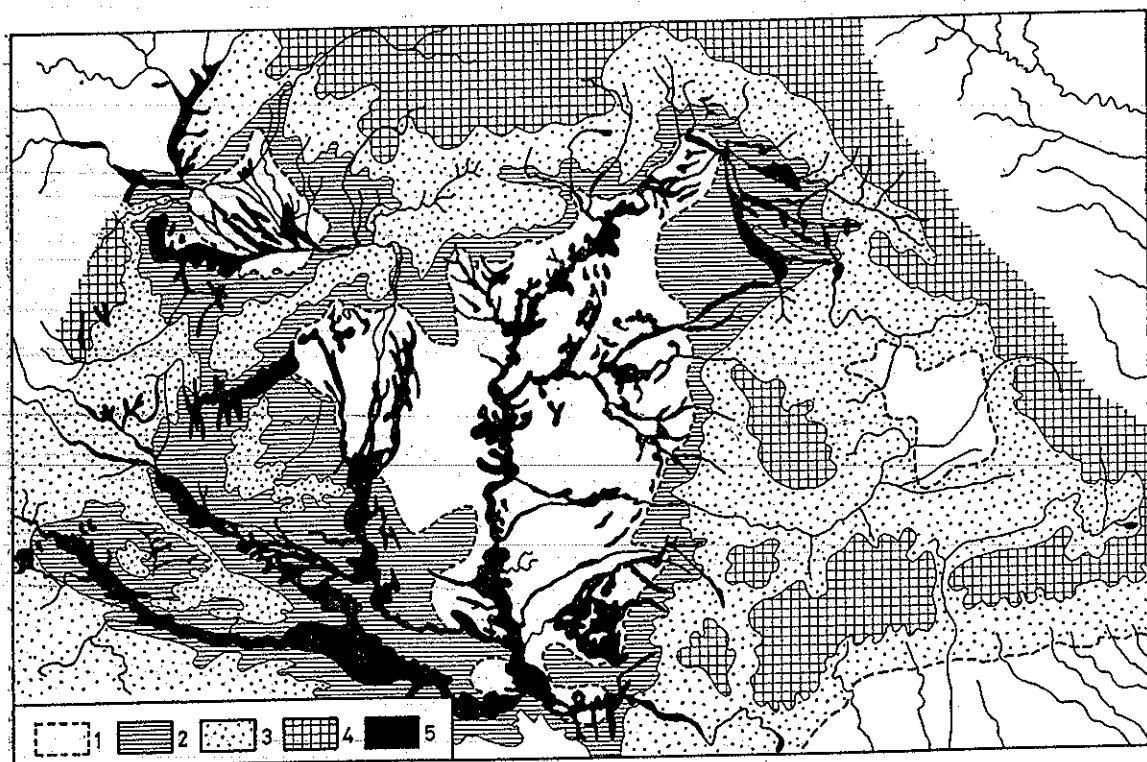

1. ábra. A mai országterület honfoglalás kori tájtypus térképe (szerk. Somogyi S.). 1 = ligetes, lápos, azonális talajú és növényzetű alacsony árterek, gyakori árvízborítással, 2 = magas árterek, időszakos árvízi elöntéssel, a szigeteken, partokon halásztelepekkel, nyáron állattenyésztéssel, 3 = löszös, ármentes síkságok az állandó vagy téli szállásokkal, 4 = homokos hordalékkúpok, ritkább lakossággal, 5 = alföldperemi síkságok, az erdőírtások helyén földműveléssel, állattenyésztéssel, 6 = szubkontinentális és szubmediterrán éghajlatú domboságok, kiterjedt erdőírtásokkal, 7 = szubatlantikus éghajlatú domboságok kevert erdővel, 8 = hegységközi zárt medencék az erdőírtás és meglepedés kezdetével, 9 = szubkontinentális és szubmediterrán alacsony hegységek, kevert erdővel, 10 = közephegységek hűvösebb, csapadékosabb jelleggel

Tiszavidéken az Ecsedi-láp, a Szernye-, a Szenna- és a Blatta-mocsár, a Rétköz, a Bodrogköz és a Taktaköz, a Közép-Tisza mellékén a Borsodi- és a Hevesi-ártér, a Zagyva-völgy alsó szakaszán a Hajta-mocsár, a Hortobágy, a Berettyó mellékén a Kis- és Nagy-Sárrét, a Marostól délre a Bega és a Temes egymásba szövődő lápvilága, még délebbre az Alibunári-mocsár stb.).

A maitól eltérő hidrográfiai viszonyok a vegetáció összetételére és az egyes növényi asszociációk területi kiterjedésére is hatással voltak. A honfoglaláskor hazánk jelenlegi területén kb. 34 500 km² erdő lehetett (az összterület 37,2%-a, ez mintegy 23%-kal kevesebb, mint a népvándorlás előtt volt). A 9–10. század fordulóján az Alföld 14,8%-át, a Kisalföld és a Dunántúl 55,5%-át, az Északi-középhegység és medencesor 57%-át erdők borították. A korai feudalizmus idején (az államalapítás korától a 14. század végéig) az alföldi erdős-sztyepp lösz- és homokpusztái mellett – a társadalmi beavatkozás eredményeként – az ún. *kultúrsztyepp*ek (irtványföldek és művelt területek) is egyre nagyobb teret hódítottak.

A magyar honfoglalás földrajzi környezetét Somogyi S. rekonstruálta a geográfia és a rokontudományok kutatáseredményeinek szintézisbe foglalásával (1983). Somogyi S. hazánk mai területén a következő honfoglalás kori *tájtípusokat* állapította meg:

2. ábra. A Kárpát-medence növénytakarója (Prinz Gy. nyomán). 1 = sztyeppék és apró ligeterdős foltok, 2 = vegyes lomberdők (tölgyesek), 3 = bükkösök, 4 = bükkös-fenyves és fenyves, 5 = ártéri erdők

A) *Erdős-sztyepp síkság magasabb szintjein élénk mezőgazdasági (földművelő és állattenyésztő) hasznosítással:* I. Ligetes, lápos, azonális talajú és növényzetű alacsony árterek gyakori árvízborítással: 1. Öntésföldes, puhafás, ligeterdős folyó menti típus halásznádas hasznosítással; 2. Mocsári erdős, pangóvízes típus; 3. Lápos, tőzeges talajú típus kiterjedt nádasokkal, nyílt víz foltokkal (keményebb teleken az állatállomány áttelelő helyei). II. Magas árterek időszakos árvízi elöntéssel, a szigeteken, partokon halásztelepekkel, nyáron állattenyésztéssel: 4. Réti talajú keményfás ligeterdő típus; 5. Lefolyástalan kismedencék, mélyedések szoloncsákos sziki növényzettel. III. Lössös ármentes síkságok az állandó vagy téli szállásokkal: 6. Csernozjom talajú löszpuszták földműveléssel, állattenyésztéssel, helyenként még tatárjuharos lösztölgyes ligetekkel. IV. Homokos hordalékkúpok ritkább lakossággal: 7. Buckás és lepelhomokos típus homoksztyeppréttel és homoki tölgyes ligetekkel; 8. Csernozjomos és barnaföldes homokvidékek helyenként állattenyésztéssel és földműveléssel, máshol zárt homoki tölgyesekkel. V. Alföldperemi síkságok az erdőirtások helyén földműveléssel és állattenyésztéssel: 9. Barna erdőtalajú lösztölgyes típus; 10. Agyagbemosódásos barna erdőtalajú típus cseres tölgyesekkel.

B) *Dombsági, alacsonyabb szintjein már mezőgazdaságilag is hasznosított tájak:* VI. Szubkontinentális és szubmediterrán éghajlatú dombságok kiterjedt erdőirtásokkal: 11. Barna erdőtalajú tatárjuharos lösztölgyesekkel és mezei juharos tölgyesekkel, 12. Barna és agyagbemosódásos barna erdőtalajú típus cseres tölgyesekkel. VII. Szubatantikus éghajlatú dombságok kevert erdőkkel: 13. Barna erdőtalajú típus cseres tölgyesekkel; 14. Pszeudoglejes és agyagbemosódásos barna erdőtalajú típus gyertyános tölgyessel, bükkössel, valamint erdei fenyvessel. VIII. Hegységközi zárt medencék az erdőirtás és megtelepülés kezdeteivel: 15. Szubkontinentális éghajlatú, barna és agyagbemosódásos barna erdőtalajú medencék cseres tölgyesekkel.

C) *Hegységi, túlnyomórészt természetes állapotú erdős tájtipusok vadászati hasznosítással:* IX. Szubkontinentális és szubmediterrán alacsony hegységek kevert erdőkkel: 16. Vulkanikus hegységek cseres tölgyesekkel; 17. Karbonátos kőzetű hegységek gyertyános, molyhos és cseres tölgyesekkel, valamint karsztbokorerdőkkel, 18. Kristályos röghegységek cseres tölgyesekkel, 19. Kristályos röghegységek hegyi gyertyános tölgyessel, szubmontán bükkössel, jegenye és lucfenyvessel. X. Középhegységek csapadékos szubatantikus jelleggel: 20. Erősen tagolt vulkanikus hegységek hegyi gyertyános tölgyessel, szubmontán és montán bükkösökkel; 21. Karbonátos kőzetű fennsíkos hegységek szubmontán és montán bükkösökkel.

A 895-ben kezdődő honfoglalás a magyarság történetében nemcsak földrajzi helyváltoztatás, hanem jövőt formáló *életmód- és gazdasági korszakváltás*. A magyarság volt az egyetlen kelet-európai sztyeppéről érkező nép, mely végleg *megtelepedett és nemzetté integrálódott* a Kárpát-medencében, majd *önálló államalakulatként beilleszkedett a feudális államok rendjébe*. A kb. 400 000 főt kitevő honfoglaló magyarság a Kárpát-medencében talált avar-szláv etnikumot viszonylag rövid idő alatt magába fogadta. *Az interetnikus kapcsolatok* (a kultúrák átadása és átvétele) pozitívan hatottak a magyarságra és az asszimilálódó népekre. Az Árpád-kor emberföldrajzi képét az együtt élő népek nemzetté alakulása, majd a keletről és nyugatról érkező telepések megjelenése jellemzi. A fejedelem a határok védelmére, továbbá a szellemi és anyagi kultúra (termelés) fejlesztése érdekében befogadott különböző népeket (besenyőket, németeket stb.).

A társadalmi-gazdasági átalakulás és a térbeli fejlődés nagy, átfogó (fundamentális) alapjait *Szent István* teremtette meg. Első királyunk – a kor követelményeit és *házánk geopolitikai helyzetét felismerve* – államszervező tevékenységével Magyarországot

olyan fejlődési pályára állította, melynek eredményeként a magyarság megvédte magát, fennmaradt és beépült Európa feudális társadalmi-gazdasági rendszerébe. Integrálódásunk alapja a magyar feudális állam gazdasági, politikai és ideológiai intézményrendszerének a megteremtése volt. A feudális állam makrostruktúrája — a *hűbéri birtokszerkezet*, a *vármegyerendszer*, az *egyházi szervezet* stb. — európai mintára, de a magyarság történelmi tapasztalataira és a földrajzi potenciál ismeretére épült.

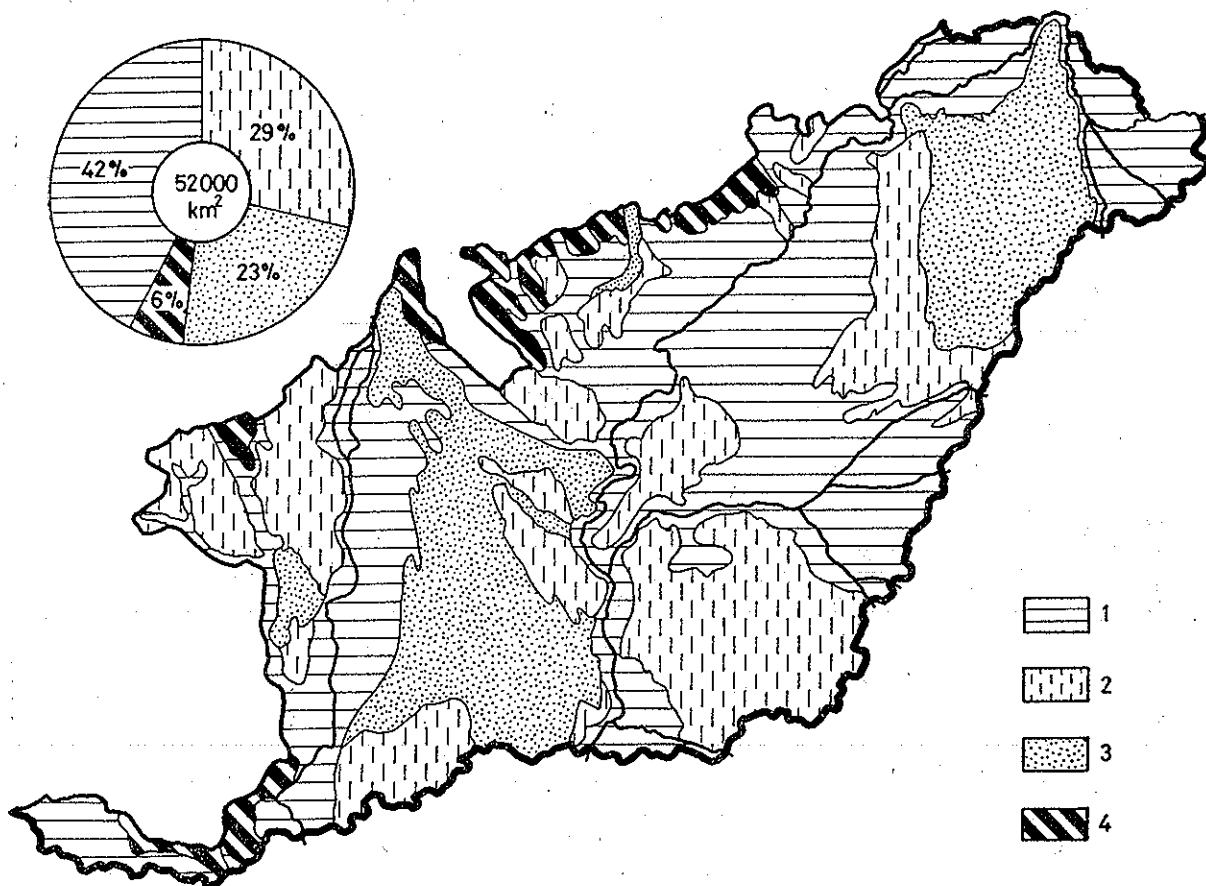
Az *állami apparátus* (a királyi udvar, a hadsereg, a vármegyék vezető tisztségviselői stb.) fenntartására a királyi birtokok termelésén kívül az ún. regáléjövödelmek (pl. a rév-, híd-, vásár-, határ- stb. vám), a nemesfém- és sóbányászatból, az exportból és a pénzverésből származó bevételek szolgáltak. A *kereszténység felvételével*, az egyházi szervezet kiépítésével *nemcsak a vallási élet, az erkölcsi felfogás és értékrend változott, hanem az anyagi (= termelési) és szellemi kultúra is fejlődésnek indult*. A külföldről érkező, majd a Pannónhalmán nevelt magyar papok is a nyugat-európai civilizáció közvetítői, alkalmasint továbbfejlesztői és a *nemzeti kultúra* megalapozói voltak.

Az *Árpád-kor gazdaságföldrajzi képét elsősorban az agrártevékenység jellemzi*. Győrffy Gy. szerint a 400 000 főnyi magyarságnak a honfoglaláskor mintegy 10 milliós állatállománya volt (ló, juh, szarvasmarha stb.). Az Etelközben (és a korábbi őshazában) a magyarok állatai 500—800 000 km²-nyi sztyeppen legeltek, a Kárpát-medencében a legelőterület 150—170 000 km²-nyi lehetett. A *legelőhatár szűkülése nem okozott válságot*, mint ezt korábban gondolták, mert a honfoglaláskor az állatállomány egy része elpusztult, vagy a korábbi területeken maradt, másrészt az alföldi és dombsági tájak természetes takarmánybázisa jobb minőségű volt, mint a Szarmata-alföld sztyeppéin. (A régi történelemírók a legelőterület csökkenésével magyarázták a magyar pásztortársadalom gazdasági válságát, melyet — felfogásuk szerint — őseink a 965-ig tartó nyugat- és dél-európai zsákmányoló hadjáratokkal próbáltak levezetni.) A Kárpát-medence belső medencerendszerének állateltartó kapacitása — a bősége-sebb csapadék, ill. vízellátottság miatt — magasabb, mint a vándorlás és megtelepülés korábbi helyein. A gazdag legelők szükségtelessé tették a hagyományos nomadizálást, az állatokat a téli szállások (folyó menti mikrotelepülések) közelebbi-távolabbi környezetében legeltették.

A magyarság állattenyésztő és földművelő életmódját kapcsolódásuk rendszerében mutatjuk be. A „kapcsolódások”, vagyis a természetföldrajzi feltételek és a gazdasági struktúrák összefüggései evidensek, de az időkeresztmetszet nagy terjedelme (10—13. század) miatt ezek inkább csak modellszerűen értelmezhetők. Az idő- és térbeli változások, az általános leírástól eltérő (lokális) jelenségek azonban nem módosítják a vázolt összképet. Az alföldi agrárgazdaság történelmi földrajzi alapját az *Andrásfalvi B.* által feltárt ősi ártéri gazdálkodás elmélete képezi. Az ősi ártéri gazdálkodás teóriája (1970-es évek) új alapokra helyezi az árterek, mocsarak és lápok gazdaságföldrajzi értékelését.

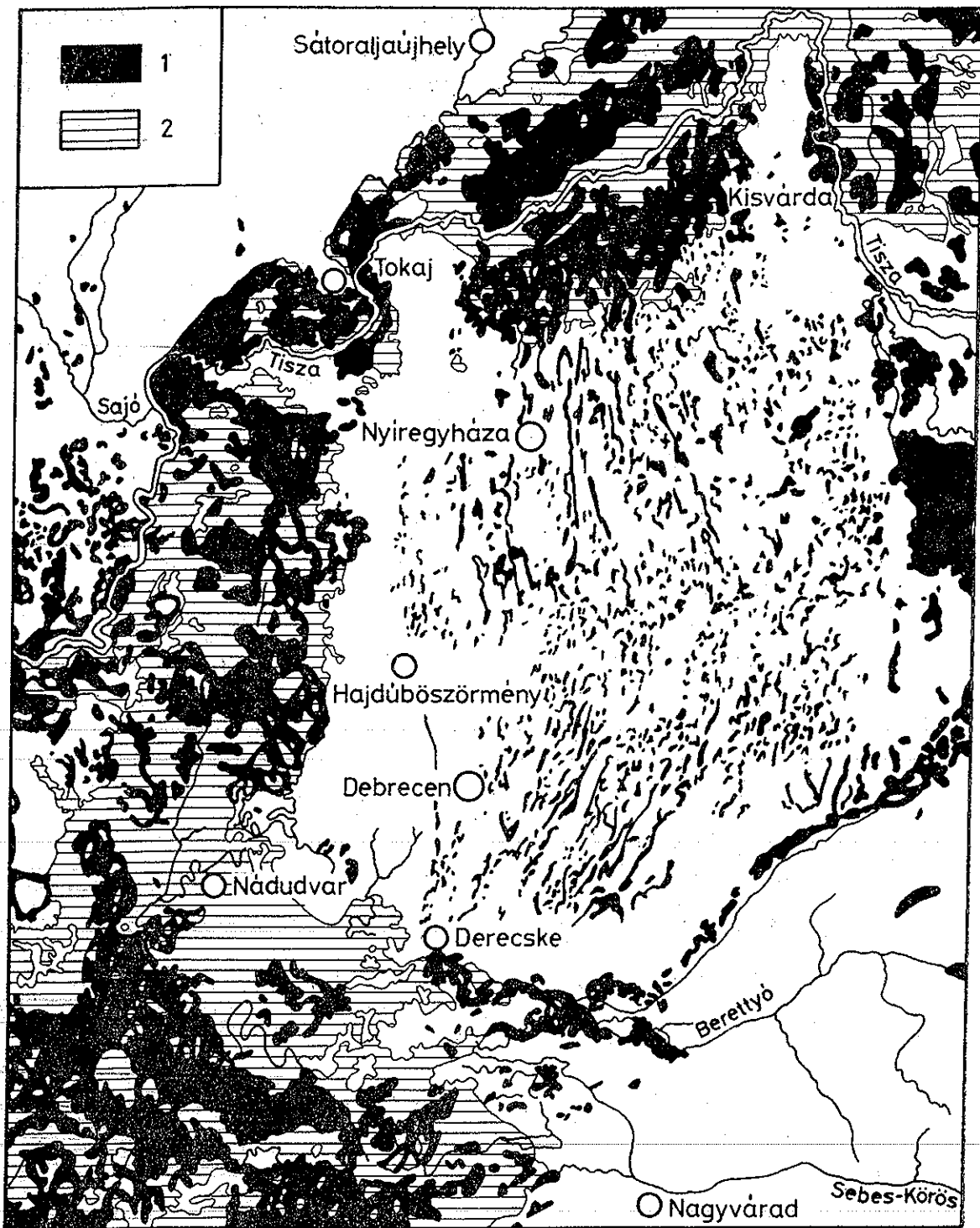
Glaser L. szerint az *ártéri mocsarak és lápok „kamrákra” tagolták az alföldi nagytájat*. Ilyen magasabbra emelkedő terület a „nyírségi kamra” is, melyet a Felső- és

a Közép-Tisza-vidék, ill. az Érmellék állandóan vagy időszakosan elöntött árterületei határolnak. A Glaser-féle kamrák (életkamrák) a megtelepülés és a földművelés, az árterek a rét- és legelőgazdálkodás, a rideg állattenyésztés fő területei voltak. E két morfológiai szint gazdálkodása — már az Árpád-korban is — komplementer (egymás kiegészítő) tevékenységként értékelhető.

3. ábra. A mai országterület alföldi árterei és életkamrái. 1 = ártér, 2–4 = ármentes szintek (= életkamrák), 2 = lösszíkságok, 3 = futóhomokos hordalékkúpsíkságok, 4 = medenceperemi hordalékkúpok

A feudális kori állattenyésztés az ún. *differenciált ártéri* gazdálkodás vezető ágazata volt. Az ártéri (és ezen belül a fokgazdálkodás) a megtelepedés és az államszervezés korában alakult ki, és az Árpád-kor végén élte virágkorát. (Az állattenyésztés a későbbi évszázadokban is jellegadó ágazat maradt, egészen a 19. századi gabonakonjunktúráig). Az állattenyésztés az árterek természetes takarmánybázisán alapult. A folyami árterek gyepetakaróját az állattenyésztés a legelőváltás módszerével hasznosította. A legelőváltás rendjét és ritmusát a folyók meg-megismétlődő árvizei szabályozták. Tavasszal és ősszel — amikor a folyók kiáradtak — a vízből kiemelkedő magaslatokon (pl. a régen parti dűnének vélt futóhomokos hordalékkúproncsokon, melyet gorondoknak neveztek, továbbá a folyóhátak felszínén) vagy a nagyterjedésű életkamrák lösz- és homokpusztáin, nyáron és télen a mélyebb fekvésű árterületeken legeltettek.

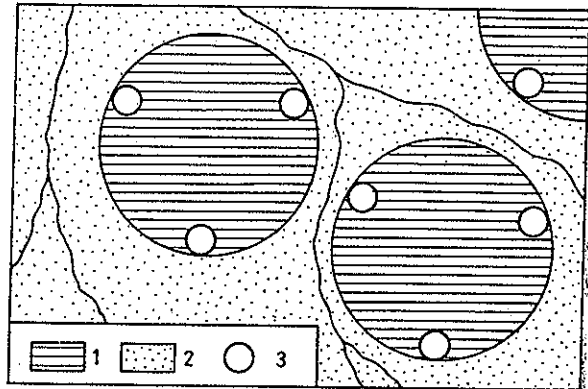
4. ábra. A „nyírségi életkamra” és a környéke ősi képe (Borsy Z. nyomán). 1 = állandóan elöntött terület, 2 = időszakosan elöntött terület

A legelőváltásnak ezt a síksági tájtípushoz kapcsolódó módszerét Szabadfalvi J. nyomán *réti transzhumációnak* nevezzük. A réti állattartás mindenütt elterjedt, ahol a természetföldrajzi feltételek ezt lehetővé tették (pl. Ecsedi-láp, Rétköz, Bodroghöz, Taktaköz, Borsod-Hevesi nyílt ártér, Nagy- és Kis-Sárrét, Sárköz, Drávamenti-alföld stb.).

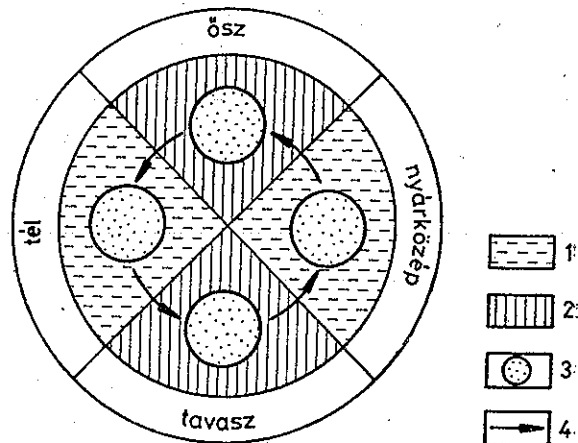
A legelőváltás az árterek és ármentes szintek különböző időben történő hasznosítását jelentette.

Az *ártér* nemcsak az állattenyésztés természetes takarmánybázisát biztosította – mint ezt a régebben megjelent gazdaságtörténeti és -földrajzi munkák feltételezték –, hanem a folyók vízszint-ingadozásához igazodó differenciált gazdasági tevékenységnek is klasszikus területe volt.

Az alföldi folyók az árvizek ismételt hordalékterítéseivel a meder két oldalán néhány méter magas és többszáz méter (a nagyobb folyók 1-2 km) széles folyóhátat építettek (pl. a beregi Tiszahát, a Szamoshát, a Krasznahát, a Túrhat, a Berettyó–Körös-vidék folyóhátjai stb.). A folyóhátakat megszakító nyílások, a *fokok* – kis *erek* – segítségével az áradások vizét a mélyebb fekvésű ártérre vezették. A Tisza-ártér állandó vízállásait tápláló fokok és erek természetes kiszakadások és mellékágak (pl. a Mirhó, a Hortobágy, a Rétközben a Szebecse stb.). A kisebb fokok és csatornák emberi alkotások, s ezek képezték a feudális kori *fokgazdálkodás* alapjait. A Közép-Tisza-vidék területén a fokok küszöbszintje általában 0 vízszint felett +4 és +5 m között változott. A fokok tehát a középvízi mederből kiágazó, eléggé mély medrű csatornák (mellékágak) nyílásai, amelyekben – a folyó vízállásától függően – *kétirányú volt a vízáramlás*. A középvízszintet meghaladó vízálláskor a fokok a folyót megcsapolták: az árvizet az alacsony ártérre vezették. A folyó apadásakor az árteret behálózó erek a vizet a folyómederbe vezették vissza. A fokok és erek által táplált, sekély, változatos kiterjedésű ártéri tavak és a nagyobb morotvák a „természetes víztárolás” mellett a feudális ártéri gazdálkodásban fontos szerepet töltöttek be.

5. ábra. Az alföldi életkamrák modellje. 1 = ármentes szint (= életkamra), 2 = folyami ártér, 3 = ártérperemi település

6. ábra. A réti transzhumáció modellje. 1 = ártér, 2 = ármentes szint, 3 = állatállomány, 4 = a legelőváltás iránya

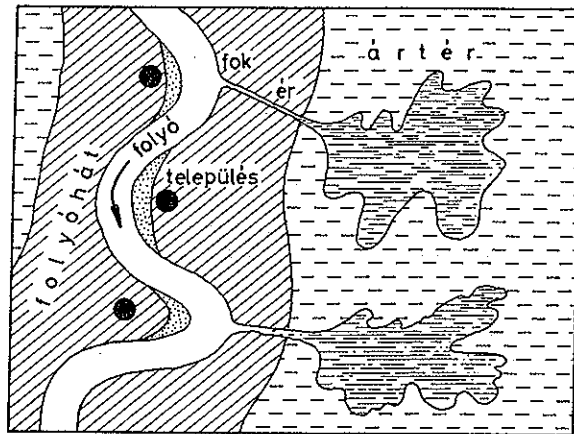
4. táblázat

Az alföldi árterek és ármentes színtek hasznosítása a feudalizmus korában

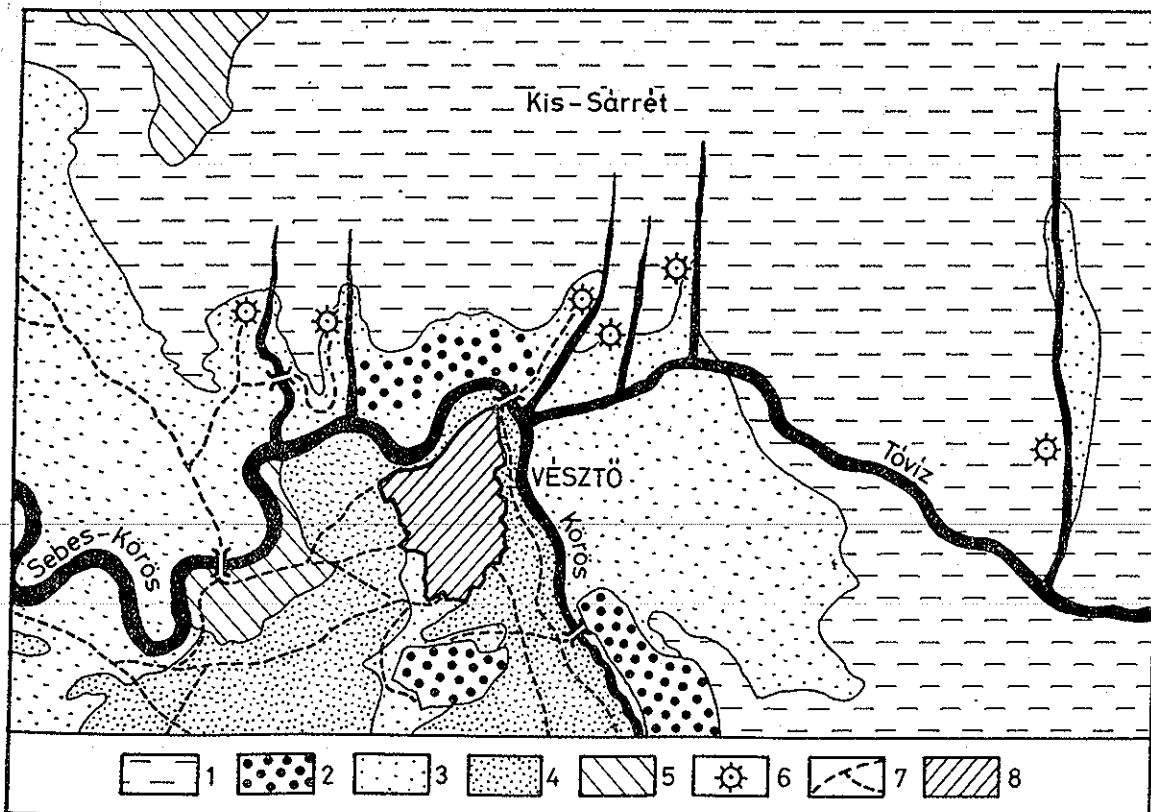
Síkvíz	Nádas-gyékényes	Magassás (zsombékos)	Mocsártér	Ártéri erdő (fűz-éger-nyár, szil-kőrös-tölgy ligeterdő)	Gyeprét	Pusztai erdő (tölgy), homok- és löszpuszták
állandóan vízzel borított terület	alacsony ártér			magas ártér		árvizmentes színt („életkamrák”)
				időszakosan vízzel borított terület		földművelés és állattenyésztés
				differenciált ártéri gazdálkodás		
halászat	gyűjtögetés				régi transzhumáció	
vízi közlekedés (partváltás és hajózás)	vadászat nádvátság			<ul style="list-style-type: none"> – rekesztő- és réti halászat, tógazdálkodás (pl. Sár- rétek, Sárköz, Bodrogek) – vadászat, csikászát – ártéri erdők hasznosítása – ártéri gyümölcstermelés (pl. Felső- Tiszavidék, Duna-melléke stb.) – legeltetés, széna termelés – fokok és erek kinetikai energiájának hasznosítása (vízimalmok) – vályogvetés – a folyóhátakon földművelés (pl. Tiszahát, Szamoshat, Krasznahát stb.) és települések 	<i>települések</i> nyomásos szántógazdálkodás kert- és szőlőkultúra makkoltatás	

Az árterek ökológiai potenciálját — a már említett és jellegadó állattenyésztésen kívül — igen változatos módon hasznosította a társadalom. A feudális kori források rendre említik az alföldi folyók halbőségét és a *halászat* gazdasági jelentőségét. Az ártéri települések folyóvízi, tavi, réti és rekesztő halászata már az Árpád-korban is meghaladta az önellátás kereteit. Egyes energikusabb halászfalvak a folyóvizektől és tavaktól távolabb fekvő területekre (kisebb mértékben külföldre is) élő, sózott, szárított és fagyasztott halat szállítottak. A halászat a mezőgazdaság holt idején kitöltő mellékfoglalkozás volt, és döntő szerepet játszott a népélelmiszerben.

A fokok, erek és tavak, amelyek egymással összeköttetésben állottak, a *helyi vízi közlekedés* (fa-, nád- és szénaszállítás) útvonalai voltak. A folyóból ki- és visszaáramló víz kinetikai energiáját a 11. századtól a *vízimalmok* hasznosították. A 19. század közepéig az alföldi *gyümölcs*- (elsősorban *alma*- és *szilva*-)

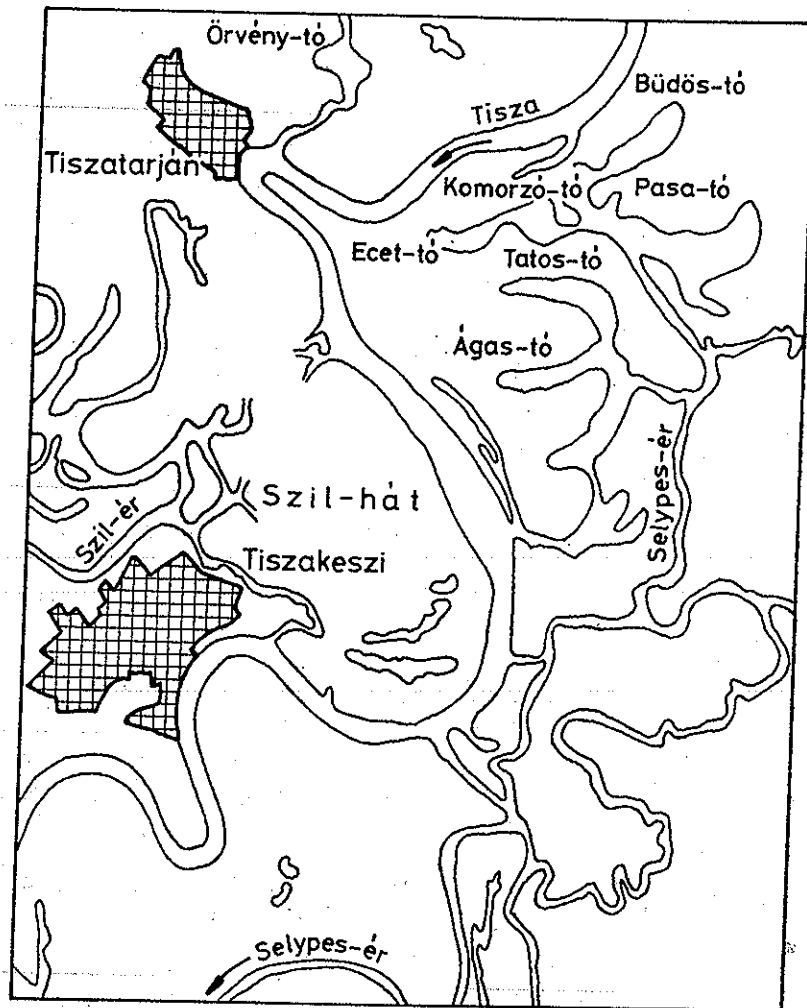

7. ábra. A fok modellje

8. ábra. Az ősi ártéri gazdálkodás a Békés megyei Vésztő példáján. 1 = lág, mocsár, 2 = ártéri erdő, 3 = nedves rét, 4 = legelő, 5 = szántó, 6 = vízimalom, 7 = fontosabb út, 8 = belterület

termelés legfőbb területei a folyami árterek voltak (pl. a Felső-Tisza-vidék, a Duna melléke). Az ártéri nád- és fakitermelés, a vályogvetés és a zsákmányoló tevékenység a lokális szükségletek kielégítésén felül kisebb mértékben felesleget (árut) is produkált. Az alföldi árterek, lápok és mocsarak lakói kisebb ármentes felszíneken földműveléssel is foglalkoztak (ennek arányairól csak a 18–19. századból vannak statisztikai forrásaink).

9. ábra. Ártéri halastavak, fokok és erék a Közép-Tiszavidéken

Az árterek és az ármentes mezotájak (életkamrák) eltérő termelési szerkezete a természetföldrajzi feltételrendszer különbözőségéből fakadt, és jelzi az itt élő nép alkalmazkodását: életfenntartó-termelő tevékenységének racionalitását.

A korai feudalizmusban kialakult térszerkezet – az árterek állattenyésztő, az ármentes mezo- és mikrorégiók földművelő jellege – évszázadokon át állandósult. A mezőgazdasági termelés mennyiségi és minőségi változásai alapvetően nem módosították a két tájtípus jellegadó profilját. (A struktúrák átalakulása a 18. században kezdődött,

és a 19. században teljesedett ki a környezetátalakító munkák és a változó ökonómiai feltételek eredményeként.)

Az erdős-sztyepp síkságok két szintre tagolódnak: az ártéri és az ármentes síkságok területére. *A földművelés az ármentes szinteken, az életkamrák területén indult meg.* Az ármentes szintek peremén — a téli szállások, majd az állandó települések körül — *a kialakuló földművelési gócok a korabeli gazdálkodás magterületeit képezték.* Az ártérperemi településekből, melyek mindkét táj előnyeit hasznosították, fejlődtek ki a *piac- és vásároshelyek*, a feudális kor vidékközpontjai. A földművelés természetföldrajzi feltételei az alföldek és a medencék *termékeny löszsíkságain*, a csernozjom talajú ligetes mezőségein voltak a legkedvezőbbek (pl. Bácska, a Kiskunság Cegléd, Lajosmizse, Kecskemét és Kiskunfélegyháza közötti területe, a Nagykunság, a Hajdúhát, a Körös—Maros köze, a Mátraalja, a Mezőföld, a Mosoni-síkság, a Győr—Tatai teraszvidék stb.). Az Árpád-korban a mezőségi tájak löszpusztái mellett nagy területfoltokat alkottak az *erdőségek* (cserjés-tölgyes erdők, tatárjuharos lösztölgyesek, a magasabb talajvíztől elszikesedett helyeken a sziki tölgyesek stb.).

A futóhomokos hordalékkúpsíkságok (pl. a Duna—Tisza köze, a Nyírség, a Dél-Mezőföld, Észak-Bácska, Delibláti puszta, Belső-Somogy) és a medenceperemi hordalékkúpfelszínek (pl. Pesti-síkság, a Cserhát-, Mátra- és Bükkalja, Harangod stb.) szintén a földművelés és a pásztorkodás területei voltak, a löszsíkságokhoz képest ritkább népességgel. A dombvidéki tájak irtványföldjein — többnyire barna erdőtalajon — fokozatosan kialakultak az ekés földművelés kisebb-nagyobb területei (pl. Gödöllői-dombság, Szekszárdi-, Baranyai-dombság). Az alföldi és dombvidéki tájak szántóföldjein elsősorban kölest, búzát és rozsot termeltek, a heglábfelszíneken és a dombságok kedvező expozíciójú lejtőin a szőlő- és bortermelés is kialakult.

A mezőgazdaság fejlődése a korszak elején két forrásból merített: a magyar sztyepei földművelés hagyományaiból és az avar-szláv népesség termelési tapasztalataiból. A korszak második felében a külföldi (vallon, német és nyugati szláv) telepesek termelési kultúrájából is igen sokat átvett és gazdagodott Magyarország mezőgazdasága. A 13. században a hegyaljai *Olaszliszván* (Liszkamező) — feltehetően a vallon telepesek alkotásaként — *hazánkban először öntözték a kertaljai földeket mesterséges csatornákból.*

Az Árpád-kori szőlő- és bortermelés a $9,5^{\circ}$ C-os évi izotermavonaltól délre a hegy- és dombvidékek alacsonyabb, déli lejtőin sokfelé kibontakozott. *A magyar gazdaságtörténet a Somló-hegy szőlőskertjeit tartja számon első (11. századbeli) bortermelőhelyként.* A Somló-hegyi kis borvidék híres központja Apácavásárhely (a mai Somlóvásárhely) volt. A 11—13. században a Balaton-felvidéken, a Móri-árokban, a Szekszárdi-dombvidéken, Pécs környékén, a Fruška Gora (Gyümölcshegyek) lejtőin, Sopron és Pozsony vidékén, a Mátra és a Bükk déli oldalán, a Hernád mentén, Tokaj-Hegyalján, Arad-Hegyalján, Erdélyben a Kis- és Nagy Küküllő mentén stb. foglalkoztak szőlőtermeléssel. A centrumtárság egyik jelentős szőlőtermelő kiskörzete Óbudát, a Gellért-hegy déli lejtőit és a Sas-hegyet foglalta magába. *Az autochton fejlődése mellett a kívülről ért (vallon és német) művelődési hatás termékenyítette*

az Árpád-korban mind jelentősebbé váló szőlő- és borkultúránkat. (Az észak-franciaországi vallonokat a Tokaj-Hegyalján olaszoknak nevezték, s emléküket Olaszliszka és Bodrogolaszi neve őrzi.)

A korai feudalizmusban hazánkban is kialakultak a különböző földművelési rendszerek és határhazsnálati formák. Az európai feudális társadalmak termelési módszerei és eszközei némi időbeli eltolódással, a 10–13. században nálunk is elterjedtek. A 13. század második felében a királyi vármegye- és birtoklásrend felbomlásával kialakult a feudális földmonopólium, a feudális uralkodó osztály földhöz való kizárólagos joga. A parasztság földjét örökletesen birtokló, de földesurának szolgáltatásokkal tartozó telkes jobbágy lett. A jobbágytelket a feudális földjáradék terhelte (kevés robot, termény- és pénzzadó).

A paraszti gazdálkodás térbeli kerete a jobbágytelek, mely belső és külső telekre különült. A belső telken (fundus) állott a lakóház, egy-két gazdasági objektummal és kerttel. A külső telek a szántóföldet és a rétet foglalta magába, de ezen felül a jobbágy – meghatározott módon – hasznosíthatta a közösségi tulajdonban lévő legelőket, erdőket, nádasokat, folyó- és állóvizeteket is. A szántóföld és a rét – az évenkénti felosztás („nyílászás”) szerint történt, – a határ különböző termőképességű területein több parcellára tagozódott. A 13. században egy jobbágytelekhez tartozó szántóterület Gunst P. szerint 0,4 ha földmértékben („hold”) számolva kb. 12 hektárt tett ki. A jobbágy irtásföldekkel és szőlőtelepítésekkel, valamint deserta (puszta-) telkek bérlésével növelhette gazdaságát.

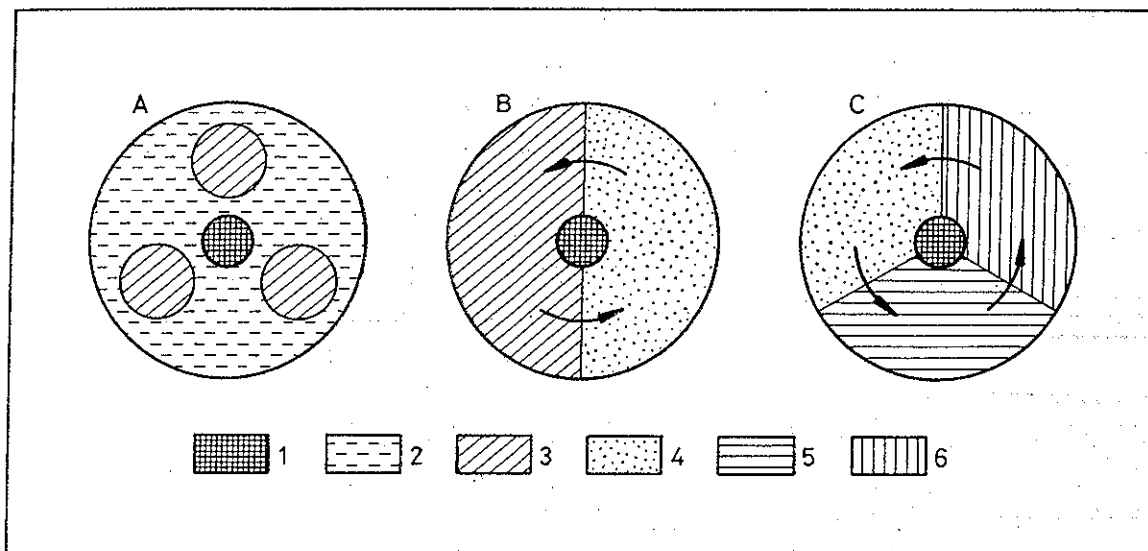
A kisüzemi jobbágygazdaságok mellett a 13. századig a földesúri gazdaságok (prédiúmok) is működtek, szolgálkkal és libertinusokkal (felszabadított szolgálkkal). Ezt a földesúri üzemformát a 13. századtól a majorok „prototípusai” váltották fel, ahol már jobbágyi robottal és kisebb mértékben bérmunkásokkal művelték a földet.

A faluhatár térszerkezete, vagyis a különböző művelésági formák földrajzi elhelyezkedése a relief (pl. a lejtőviszonyok, az égtáji fekvés), a hidrográfiai hálózat, a természetes növénytakaró stb. függvénye volt. A termelőgazdálkodás kezdetétől a racionalitás és a környezetátalakítás jellemzi a határhazsnosítást. Például a szántóföldek az ármentes szinteket, a domb- és hegyvidéki tájakon az enyhén menedékes lejtőket, a rétek a völgytalpakat, kismedencéket stb. foglalták el. A szőlőtelepítésre a hegyláb-felszínek délies expozíciójú lejtői voltak a legalkalmasabbak. Az egyes művelésági formák megválasztása tudatosan, egyfajta „természetismeret” alapján történt, és az így kialakult térbeli rend (a határ térstruktúrája) meglehetősen stabilnak bizonyult. A szántóparcellák tömböket (táblákat), a tömbök dűlőket alkotnak. (A parcellák alakzatát a mikrorelief befolyásolta.)

Az Árpád-korban (és a feudalizmus későbbi korszakában is) a földművelésnek egyszerűbbé többféle módszerét alkalmazták. A 11–12. században a földbőség és a ritka benépesülés következményeként a parlagoló vagy szántó-legelőváltó módszer terjedt el. A töretlen sztyepp és erdős-sztyepp területeken a szálláshely közelében kisebb-nagyobb területfoltokat műveltek meg, majd a néhány évi folyamatos hasznosítás után a termőföld kimerült, és a legelőhatár más darabját törték fel. A sík-, domb-

és hegyvidéki erdőzónában is kialakult egy hasonló, ún. *szántó-erdőváltó* rendszer, ahol az irtásföldeket szintén több éven át folyamatosan művelték.

A 12–13. században Magyarországon is létrejött, majd a következő évszázadokban széleskörűvé, általánossá vált a *nyomásos földművelési rendszer*. Az ősi parlagoló rendszerrel szemben a nyomásos gazdálkodás szabályos talajváltást, hatékonyabb

10. ábra. Földművelési rendszerek a feudalizmus korában. A = legelőváltó (a föld kimerüléséig művelt szántóterületek), B = kétnyomásos, C = háromnyomásos, 1 = belterület, 2 = töretlen sztyepp, erdős-sztyepp (legelőhatár), 3 = szántó, 4 = ugar, 5 = őszi vetés, 6 = tavaszi vetés

földművelési formát jelent. A nyomásos rendszerben a talaj pihentetési ideje lerövidült, és a pihentetett földet, az ugart is gondozták. *A két- és háromnyomásos rendszerben a szántóművelésre alkalmas föld 50, ill. 66%-át hasznosították, a többit pihentették.* A kétnyomásos rendszerben a szántóalap felén őszi és tavaszi búzát vetettek, a másik felét ugaron hagyták. Az általánosan elterjedt kétnyomásos rendszer mellett a földben szegényebb vidékeken a háromnyomásos gazdálkodás fejlődött ki: az első nyomás (calcatura) az őszi, a második a tavaszi gabona termelését szolgálta, a harmadik ugaron maradt, és legelőként hasznosították. A két- és háromnyomásos határhasználat ún. *művelési kényszerrel* párosult.

A jellegadó földművelési rendszerek mellett lokálisan megjelent a *permanens használatú egymezős rendszer* is. Az egymezős rendszerben az évről évre gabonatermelésre (a későbbi évszázadokban más kultúrák termelésére) használt szántóföld a belső telek (fundus) folytatásában fekszik. A szántóművelésnek ezt a formáját sokféle *tanoroknak* nevezik (pl. az abaúji Hegyalján és a zempléni Hegyközben).

A középkori agrárforradalom átvétele (12–13. század), vagyis a nyomásos gazdálkodás, a fordító eketípus használata stb. alapvetően megváltoztatta Magyarország agrárföldrajzi képét. *Az új földművelési módszerekkel (és -eszközök alkalmazásával) a maghozamok átlagát a korábbi kétszeresről négyszeresre emelték.*

A letelepült magyarság életterét és munkaszervezetét *kettős védelmi övezet* határolta. Az erdős hegységkeret és belső (helyenként mocsaras-lápos) előtere alkotta a védelmi övezet külső zónáját, a *gyepüelvét*. A lakatlan gyepüelve és a lakott föld között a keskenyebb határőrvidék, a *gyepü* alakult ki. A *gyepüfalvak* (pl. Őr, Lövő) *lakói határőrszolgálatot láttak el*. A vármegyék megalakulása után a védelmi (katonai) szerepkört a *határvármegyék* vették át.

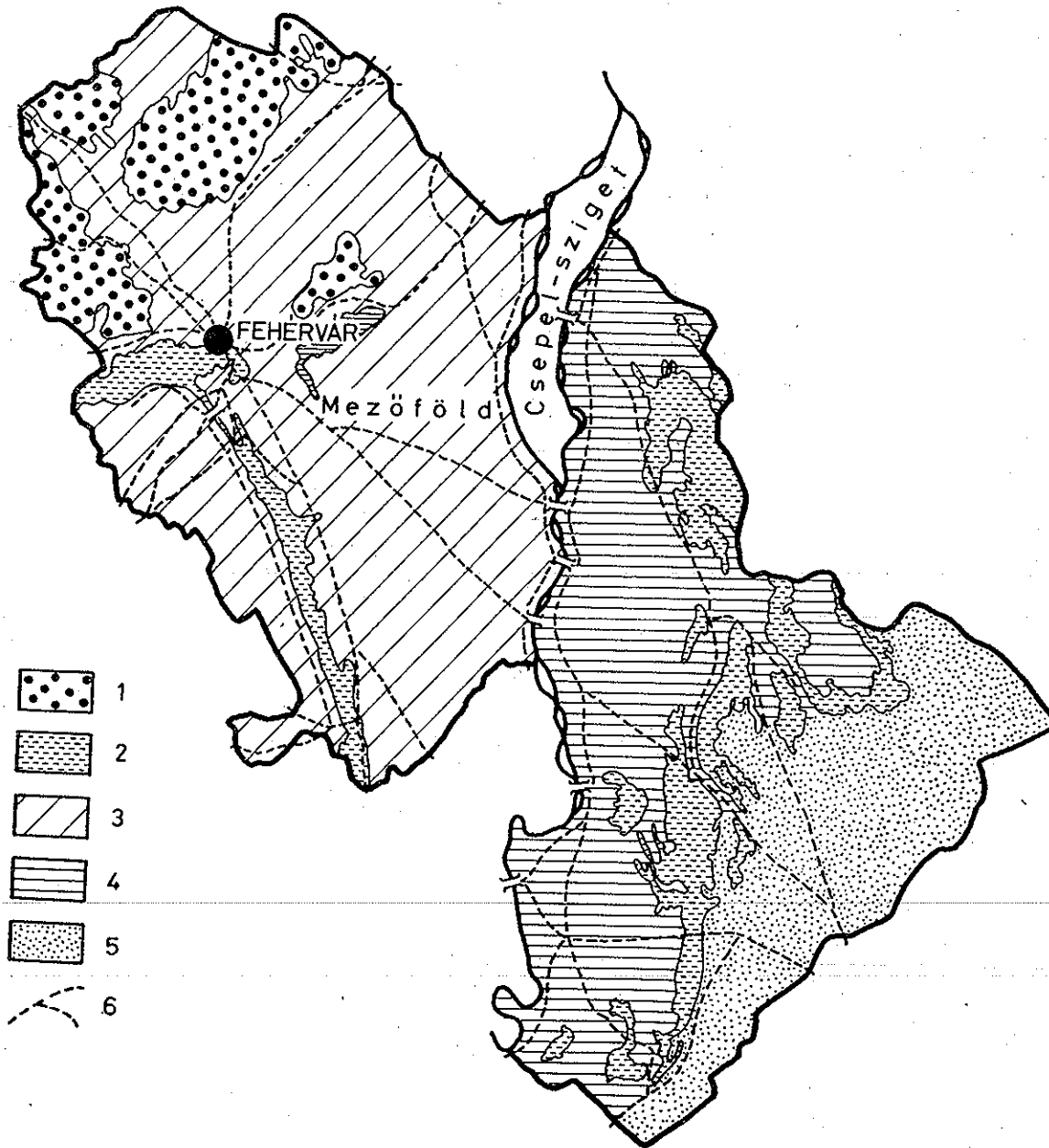
A királyi vármegyéket, az államhatalom és -igazgatás területi szervezeteit az államalapító Szent István hozta létre. Az István kori magyar vármegyék Gyórfy Gy. szerint a következők voltak: *Arad* (a Maros két partján), *Bács* (a Duna–Tisza közének déli végén), *Baranya* (Eszék és Pozsega vidékével), *Bars*, *Békés*, *Bihar* (Debrecen és Kalotaszeg vidékével), *Bodrog* (Bács felett Kiskunhalas magasságáig), *Bolgyán* (Szerém megye a marchiai esperességgel Szerém vár nélkül), *Borsod* (a tornai uradalommal Szepesvárig), *Borsova* (Bereg megye a szabolcsi Tisza-kanyarral), *Csanád* (a Maros két partján), *Csongrád*, *Doboka* (Észak-Erdélyben), *Erdélyi Fehérvár* (az Olt vízvidékével), *Esztergom*, *Fejér* (Solt székkal), *Gömör* (Szepessel), *Győr*, *Hont*, *Karakó* (a Marcal két partján), *Keve* (Torontál alsó részén), *Kolon* (Zala), *Kolozs*, *Komárom*, *Krassó* (az Al-Dunánál), *Küküllő* (a Maros és Nagy-Küküllő között), *Moson*, *Nógrád*, *Nyitra*, *Pozsony*, *Somogy* (a Drávántúllal), *Sopron*, *Szabolcs*, *Szatmár*, *Szolnok* (a Tiszától Désig), *Temes* (a Temes felső völgye Orsováig), *Tolna*, *Torda*, *Trencsén*, *Újvár* (Heves, Abaúj és Sáros megye), *Ungvár*, *Valkó* (Vukovár vidékén a Száváig), *Vasvár*, *Veszprém*, *Visegrád* (Pest és Pilis), *Zaránd* (a Fehér-Körös vízvidékén) és *Zemplén*.

A vármegyrendszer megszervezésében a gyepük mellett a *nemzetségi szállásföldek* is szerepet játszottak. Például Koppány szállásterületéből Somogy vármegye, a Csák nemzetség földjéből Fejér vármegye, az Aba nemzetség két birtoktömbjéből – a Mátraalján és a Hernád-völgyben – Újvár megye alakult ki. (Újvár megyéből a 13. században Hevesújvár és Abaújvár megye szerveződött.) A Kárpát-medencében talált régebbi és a 10. században épült *földvárak* (a védelmük alatt álló *udvarhelyekkel*) sok esetben a szerveződő vármegyék első központjai voltak (pl. Abaújvár, bihari, borsodi, dobokai földvár, az óbudai Kurszánvár, Szabolcsvár, Zemplénvár stb.).

A 10. században épült *Szabolcsvár* az Alföld legnagyobb földerődítménye volt. A háromszög alaprajzú, összesen 790 m hosszú és 15–20, helyenként 25–30 m magas földvár a Nyírség Bodrogköz felé néző peremén épült. Sáncainak özetartásához 5–6000 hektár környékbeli erdő faanyagát is felhasználták. Stratégiai jelentőségét növelte az is, hogy a sáncokat a Tisza és egy mesterséges vízcsatorna övezte. Szabolcs földvára a trónörökös udvarhelye és az ispán irányító-szervező központja volt, de e funkciója mellett az ősi tiszai átkelőhelyet és a kereskedelmi utat is védelmezte. (Később a tiszai révhely a Tokaji-kapuba helyeződött át, ahol a forgalomátvezetés természeti feltételei – a 2,8 km-re összeszűkülő ártér – kedvezőbbek voltak.) A földvár mai tömegét *Prékopa A.* 326 000 m³-ben állapította meg, de eredetileg ettől lényegesen több lehetett. A vár építésének jelentőségét reálisabban értékeljük, ha figyelembe vesszük, hogy ma egy kubikos kb. 10 m³/nap teljesítményre képes. Ha ilyen munkaintenzitással és a jelenlegi méretekkel számolunk, akkor 32 600 munkanapra volt szükség a földmunkák elvégzéséhez.

A szabolcsi földvár az Alföld egyik legérdekesebb — történelmi értéket hordozó — antropogén tájeleme.

A vármegyeszervezet a központi szerepkört betöltő — általában energikus ponton épült — várból, várjobbágytelepekből és összefüggő territóriumból állott. A vármegyék határai, mint ezt Chohnoky J. történelmi földrajzában is kimutatta, többé-kevésbé alkalmazkodtak a természetföldrajzi (elsősorban domborzati és vízrajzi) adottságokhoz. A vár a megyét irányító, a politikai és katonai hatalmat gyakorló ispán székhelye volt, körülötte ún. szolgáltató, speciális feladatokat ellátó településekkel.

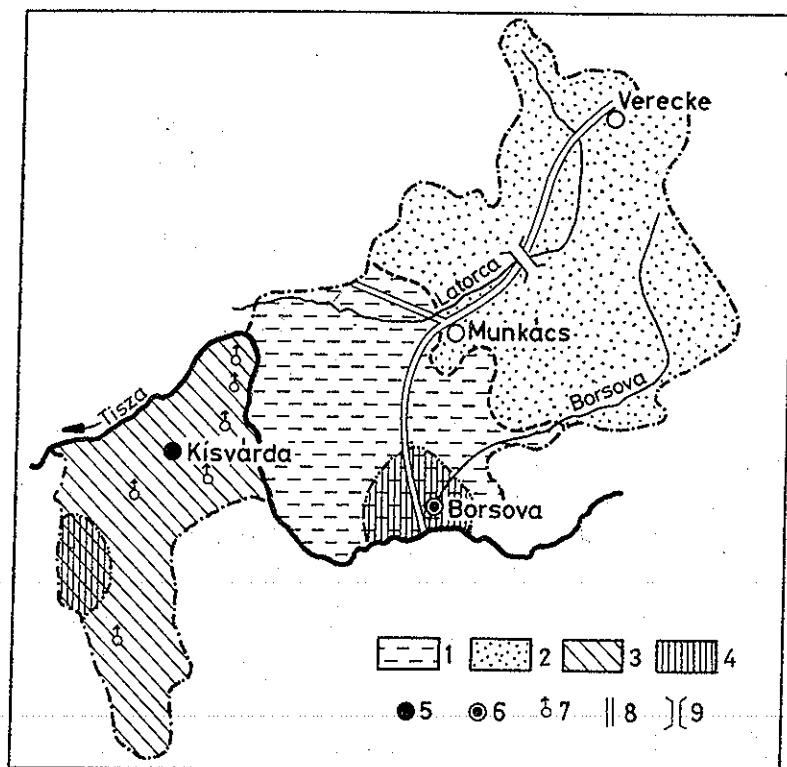
11. ábra. Fejér vármegye a 13. században (Győrffy Gy. térképe nyomán, módosításokkal). 1 = közep-hegységi erdő, 2 = láp, mocsár, 3 = ekés földművelés a mezőföldi lösztáblán, 4 = differenciált artéri gazdálkodás, állattenyésztési profillal, 5 = legeltetés a kiskunsági homokpusztákon, 6 = fontosabb út

A Szent István-kori Magyarország centrum jellegű térsége Fejér vármegye volt, mely akkor a Duna mindkét oldalára kiterjedt (és a csepeli Nagy-szigettel együtt) az Árpád nemzetség ősi szállásföldjét foglalta magába. A 11–13. századi Fejér vármegye több természetföldrajzi tájból (tájrészből) épült fel, és ennek megfelelően a gazdasági életében is kirajzolódtak a területi különbségek. Így pl. a Bakony Fejér vármegyéhez tartozó nyúlványai, a Vértes-erdő és a Meleg-hegy (a mai Velencei-hegység) az erdővók által védett királyi erdő- és vadgazdálkodási (vadászati) terület volt. A mezőföldi lösztábla az ekés szántógazdálkodás, a Duna bal partján az ártéri síkság a rideg állattenyésztés és a differenciált ártéri gazdálkodás, és a még keletebbre lévő Homokság szintén a legeltető állattenyésztés színtere volt. Kisebb foltokban szőlő- és gyümölcsstermeléssel is foglalkoztak (pl. Solt-szék halmain, a Móri-árokban, a polgárdi Szár-hegy lejtőin). A Duna és a Sárvíz mellett, továbbá a Sárrét és a Fertő (a mai Velencei-tó) környékén sokan foglalkoztak halászattal. Az Árpád-kori Fejér megyéhez tartozó kalocsai Sárközben és a Nagysár (Örjeg-mocsár) peremén a foki-, réti- és rekesztóhalászat mellett egyéb ősfoglalkozások is jelen voltak. A malmok az ekés földművelés övezetében, a Mezőföldet átszelő Sárvízen és a belőle kiágazó mesterséges malomcsatornákon épültek, de más kisebb vízfolyáson is előfordultak. A nagyterjedésű vármegyét a helyi és transzkontinentális jellegű közlekedési vonalak (a jeruzsálemi zarándokút) hálózta be, folyami átkelőhelyekkel (pl. Szigetfő) és forgalmi központokkal (Székesfehérvár, Bicske, Martonvásár, Kalocsa stb.). A közlekedési góccok egyben a kistájak vásáros központjai voltak. Székesfehérvár a legenergikusabb ponton, a Móri-árok mezőföldi bejárata előtt, a Sárvíz átkelőhelyén, a geológiai törésvonalakat követő utak találkozásánál épült. Itt, a közép-hegység és a síkság határán jelölhető ki a Cholnoky-féle „vásárvonal” egyik energikus szakasza, amelyen Székesfehérvár a középkori Magyarország fontos vásárvárosa (piacközpontja). Fehérvár mocsárvára a Sárrét keleti szélén, a védelem alatt álló város az ármentes térszínen épült. Székesfehérvár a korai feudalizmusban fővárosi, megyeszékhelyi, egyházi, kereskedelmi-forgalmi stb. szerepkörével a magyar településhálózat egyik igen jelentős eleme volt.

A 11. századi magyar vármegyék fele ún. határvármegye (marchia) volt, mélységben tagolt külső és belső gyeppel, határörtelepekkel, földvárakkal, különböző védelmi létesítményekkel. Ilyen volt pl. Borsova (a későbbi Bereg) határvármegye is, melynek térszerkezetét három nagy egység, a művelt földek (Nyírség), a kevésbé lakott lápos-mocsaras ligeterdős területek (Beregi síkság) és a Havasokig (Beszkidek) terjedő erdős gyeppel építette fel. A Vereckei- (Orosz-) kapu felé vezető, Latorca-völgyi ősi utat, mely a népvándorlás korától valóságos transzkontinentális forgalmi folyosó, kisebb nagyobb földvárak védelmezték. (A megyeszékhely – először Kisvárda, majd Borsova – körül királyi várbirtokok létesültek, a Tisza mentén pedig az őrfalvak láncolata alakult ki.) Hasonló határörvármegye volt még Borsod, Pozsony, Sopron, Zemplén stb. megye is.

A várak, az erődítmény jellegű városfalak (és később a templomerődök) a magyarság életterének egy-egy részletét védelmezték. A honvédelmi létesítmények térbeli rendszere egyrészt Magyarország geopolitikai helyzetével, másrészt a természetföldrajzi feltételekkel függött össze. A stratégiai feladatok, mint pl. a határok és határ menti térségek, az országba vezető utak, víziutak, hágók, szorosok stb. védelme az államszervezés időszakában is kirajzolódtak, de a védelmi objektumok nagyobb arányú kiépítésére a tatárjárás tragikus következményei és tapasztalatai alapján a 13. század második felétől került sor. A perifériától, a kárpáti hegységkerettől a belső területek, ill. a centrumtérség felé a várak mélységében tagolt védelmi rendszert alkottak. A várak a makro- és mikrorelief tagoltságának, a népesség- és településhálózat térbeli elhelyez-

kedésének megfelelően – az általános országvédő feladatokon belül – kisebb-nagyobb régiók, pl. vármegyék, kismedencék, folyóvölgyek, folyami átkelőhelyek, felvonulási útvonalak stb. védelmét látták el. A stratégiaileg fontos területeken a védelmi helyek kiválasztása nem volt véletlenszerű. A vár- és erődítményépítés pontját a *felszíni kisformák*, a *kőzetminőség* és a *hidrogeográfiai adottságok* determinálták

12. ábra. Borsova határvármegye a 10–11. században (Németh P. nyomán, módosítással). 1 = belső gyepű (ártéri síkság, ligeterdőkkel, kisebb lápokkal, mocsarakkal), 2 = külső gyepű (erdős hegyvidék), 3 = művelt terület, 4 = várbirtok, 5 = védelmi hely, 6 = megyeszékhely, 7 = a belső gyepű közelében épült gyepűőrfalvak, 8 = fontosabb út, 9 = gyepűkapu

(pl. mészkőszirtek, vulkáni kúpok, dejkek, folyami teraszok, az alföldi területeken az ármentes mikrofelszínek, a folyóvizek, a tavak, lápok és mocsarak stb.). A domb- és hegyvidéki tájakon a legkedvezőbb védelmi pontok (morfológiai képződmények) kiválasztása mellett fontos volt az is, hogy az ivóvíz a várkerületen belül, az építőanyag (mészkő, andezit, keményebb vulkáni tufák), az épület- és tűzifa a környező területekről biztosítva legyen. Az alföldi várak a folyótorkolatokban, mesterségesen magasított térszínen, továbbá a lápok és mocsarak peremén épültek (Gyula, Nagyecsed, Szolnok, Tokaj stb.).

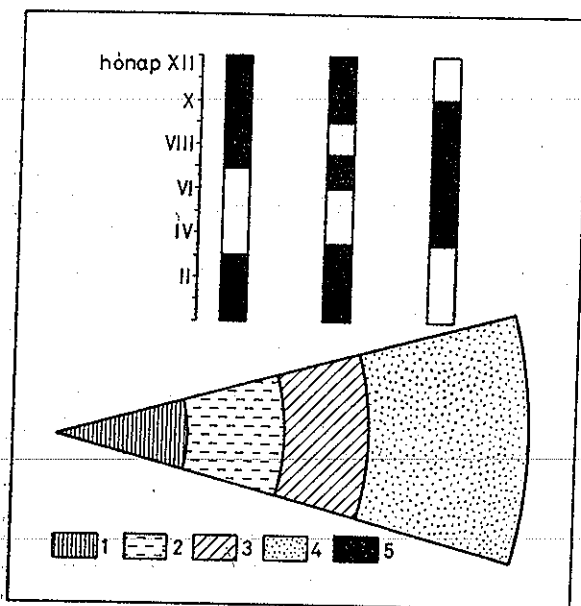
A hazai várépítés a 10. században a földvárak létesítésével indult, majd szórványosan néhány kővár is épült (Esztergom, Székesfehérvár stb.). A 12–14. században a földesúri várak egy sajátos formája, az ún. lakótornyok terjedtek el (Simonytornya, Versec, Visegrád stb.). A 13. századtól kezdték építeni a lakótornyoknál eredményesebben védhető belsőtornyos és a 14. századtól a külsőtornyos várakat (belsőtornyos pl. Árva, Beckó, Buda, Diósgyőr, Nagyvázsony, Pécsvárad, Szepesvár; külsőtornyos Késmárk, Pannonhalma, Pozsony, Szerencs, Trencsén vára stb.). A 15. században a technika (elsősorban a tüzérség) fejlődése tette szükségessé a bástyás várak építését, mely több helyen a korábbi várformák átépítésével-modernizálásával valósult meg (Csíkszereda, Eger, Érsekújvár, Eszék, Nagykanizsa, Pancsova, Pétervárad, Temesvár stb.).

A várak, a váralja településekkel és települési agglomerációkkal a feudális korban igen jelentős településfejlesztő, népességkoncentráló tényezők és a gazdasági növekedés magterületei voltak.

A magyar gazdaság és településterület, az oikumené a 10–13. században fokozatosan terjeszkedett, a korszak végén az intramontán medencékben, a folyó- és patak völgyekben behatolt a Kárpátok vidékére is. A településhálózatunk nemcsak a hegységkeret felé növekedett, hanem a korábban lakatlanul hagyott belső-alföldi tájak kitöltése útján is. A mongol inváziós seregek pusztításai fokozták a településhálózat területi különbségeit (pl. az alföldi tájakon a népesség 60–70%-a elpusztult). A 11–13. században a földesúri birtokok jellegzetes üzemformái, a prédiúmok (házi gazdaságok) helyenként önálló településként jelentek meg. Az Árpád-kori magyar falvak földbe ástott kunyhókból állottak, de a 12–13. században már terméskövet, téglát,

vályogot, fát és nádat is használtak építőanyagként. A termelés differenciálódása a települések külső képében is kifejezésre jutott. A várak és egyéb védelmi helyek (a 15. századtól az erődtemplomok) környékén masszívabb házak, gazdasági objektumok stb. épültek. A falvak és váralja települések (vásáros-helyek) a külföldiek beáramlásával tovább gazdagodtak.

Az Árpád-kori magyar falu négy térszerkezet egységből (lakó- és munkahelyövezetekből) épült fel. A település-szerkezeti egységek funkcionálisan kapcsolódtak egymáshoz. A legbelső és legkisebb területet a földházakból álló lakóövezet foglalta el. E körül alakultak ki a faluszéli munkahelyek (szérű, kert, vízpart) és a kapcsolódó kertalji „telkek”, majd a legnagyobb munkahelyövezetet jelentő legelőterületek. A kert-

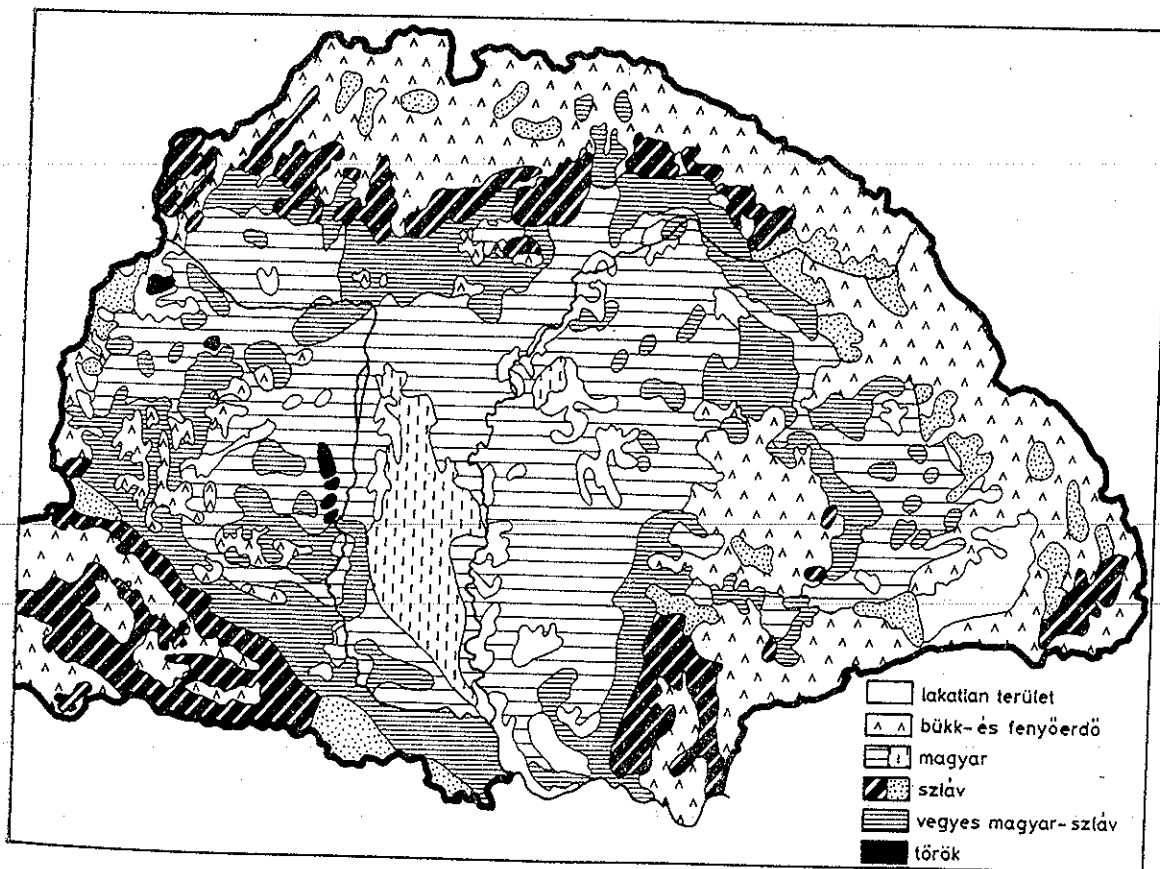

13. ábra. Az Árpád-kori magyar falu modellje. 1–4 = a falu térszerkezeti egységei, 1 = lakóövezet (földházak), 2 = faluszéli munkahelyek (szérű, kert, vízpart), 3 = kertalji „telkek”, 4 = legelőhatár, 5 = a munkavégzés ideje a különböző munkahelyövezetekben

alji „telkek” a jószág telelőhelye és a szántógazdálkodás (gabonatermelés) területe. A „telket” a telelő állatok trágyázták, tehát a telek szántóföldi művelése az állattenyésztés függvényeként fejlődött ki. A legelő az ártérperemi falvakban két magassági szintben helyezkedett el: az amfibikus árterületen és az ármentes magaslaton, melyek természetes takarmánybázisát váltakozva hasznosították.

Az Árpád-kori városfejlődés élén a *királyi székvárosok*, Esztergom és Székesfehérvár állottak. *Esztergom*, az első koronázóváros a 12. században már sokféle szerepkört látott el (királyi és érseki székhely, védelmi, kézműipari és piacközpont, pénzverő- és pénzváltóhely stb.). *Székesfehérvár* is szakrális központ, koronázóváros és a királyok temetkezési helye. Élénk kereskedelmi életének alapja a városon áthaladó, Nyugat-Európát a Balkán-félszigettel és a Szentfölddel összekötő kereskedelmi (és zarándok-) út volt. *Budavár* és *Pest* az ország legforgalmasabb dunai átkelő- (rév-) helye és kereskedelmi központja.

A településhálózatban az *egyházi (püspöki) székhelyek* – pl. Eger, Esztergom, Kalocsa, Pannonhalma, Pécsvárad, Székesfehérvár, Veszprém stb. – és a *templomos falvak* egyfajta központi funkciót láttak el; így az átlagosnál nagyobb mértékben fejlődtek. A korai feudalizmus építészeti emlékei, így pl. a 11–13. századra jellemző román stílusban épült templomok sokfelé megtalálhatók (pl. Belpátfalva, Boldva, Buda, Csaroda, Esztergom, Felsőregmec, Ják, Karcsa, Lébény, Pannonhalma, Pécs-

14. ábra. A Kárpát-medence népei a 11. században (Kniezsa I. és Glaser L. nyomán)

várad, Visegrád stb.). A román stílus közvetlen magyarországi előzménye a tihanyi, és Heves megyében a feldebrői altemplom, melyek a 11. században ún. nemzeti magánegyházaként épültek.

Hazánk településhálózatának alapvetése és megszilárdulása hosszú folyamat volt, a 11. századtól a 14–15. századig tartott.

Az Árpád-kori Magyarország lakosságát a történeti demográfiai források nagy eltéréssel határozzák meg. A 10. század elején kb. 400–600 000 főnyi lakossággal számolhatunk. Az 1200 körüli konkrét népsűrűségi adatok összegezéséből kb. 1,5–2 milliós népességszám állapítható meg. A tatárjárás (1241) és a pestisek miatt a népességnövekedés dinamikája lefékeződött, de 1500-ra hazánk népessége így is elérte a 4 millió főt.

Népességünk az *idegenek* (hospesek = vendégek) *betelepülésével* is jelentősen növekedett. Királyaink a munkamegosztás kiszélesítése érdekében olyan agrárnépességet telepítettek hazánkba, akik az alaptevékenységük mellett nálunk nem gyakorolt *speciális mesterségekkel* foglalkoztak. Így került sor pl. a szőlőműveléshez értő *vallon*, *német*, *olasz*, a sertésenyésztéssel, méhészettel és viaszkészítéssel foglalkozó *szláv*, majd a 13. század második felében a juhtenyésztő, sajt- és pokróckészítő *román* (*vlach* vagy *oláh*) telepések befogadására. (A régészeti és történeti forrásokkal ellentétben a *dákóromán kontinuitáselmélet* szerint a románok már a magyarok honfoglalása előtt is itt éltek, az „*Erdélyi sziklavár*” volt magterületük, ahonnan fokozatosan átszivárogtak a Havasalföldre és Moldvába.) A 13. században a tatár seregek elől menekülő, nomád életmódot folytató *kunok* és *jászok* telepedtek le hazánkban (településterületük a Kiskunság, a Nagy-kunság, a Jászság, a Maros és a Temes köze).